

Жұмақаева Б. Д.

Қазақстан Республикасы

Қаз МемҚызПИ

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ ТАНЫТУ МЕН ТАЛДАУ ЖОЛДАРЫ

Көркем шығарма табиғаты күрделі. Көркем шығарманың басты мақсаты — табиғат бейнесін, өмір құбылыстары мен заңдылықтарын көркемдік заңымен бейнелеу арқылы оны қабылдаушының танымы мен түйсігіне көркемдік жолмен ұсыну, әсер ету. Бұл мақсат адамзат мәдениетінің әр кезеңінде өз уақытына сай әр деңгейде жүзеге асырылып келе жатқандығы мәлім. Біздің көңіл аударып отырған нысанымыз көркем дүние мен оны қабылдаушының ара қатынасы туралы болмақ. «Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел, сендерге де келейін енді аяндап» дегендей көркем шығарманы қабылдаушы оқырманға бүгінде көркем дүниені танудың, танытудың да өз ережелері мен заңдылықтары, былайша айтқанда «алтын сандықтың» кілттері бар.

Мектепте болмасын, жоғары оқу орындарында болмасын әдебиеттен көркем шығарманы талдау аса маңызды процесс болып саналады. Көркем шығарманы көркем қабылдау мен тануда ең әуелі оны оқу қай заман болмасын ең маңызды мәселе бола береді. Заман өзгерісіне қарай көркем шығарманың аудио мәтінге айналуы да мүмкін. Дегенмен, көркем дүниенің көркем бейнесін көзбен көріп, ой түйсігінен өткізу, адам миының терең «айнасында» (ми шарының қабаттарында жасалатын образы) оның бейнесін жасау маңызды процесс болып қала бермекші.

Қаламгердің дүниетанымы мен көзқа-растары, ұстанымдары мен түйсігінен жинақталып шыққан тұтас дүниені тану, жекелеген із жолдарын саралау тек талдау арқылы жүзеге асады. Талдау — талдап алу, тарату, тарамдау деген ұғым ғой. Онда талдау арқылы тұтас дүниені таратады екенбіз, яғни жинақтау мен даралау ұғымдары сияқты, синтезге қарама-қарсы анализдеу болып табылады. Тарату қандай бағыттарда жүзеге асуы мүмкін?

Көркем шығарманы әр тарапты талдауға болады. Мысалы, образдар жүйесіне қарай талдау, сюжеті мен композициялық құрылымына қарай талдау, көтерген басты проблемасына қарай, қамтыған жанама мәселелеріне қарай талдау, шығармадағы көтерілген басты тақырып пен жанама тақырыптарға қарай талдау, шығармадағы көтерілген өзекті ойды айқындау, сол ойды ашудағы қаламгер тәсілдерін саралау, модуль бойынша талдау, герменевтикалық талдау, көркем деталь арқылы талдап, тану, символ арқылы талдап, тану, көркемдік ерекшеліктеріне қарай, шығармадағы көркем компоненттерге қарай талдау, тіл ерекшеліктеріне қарай талдау т.б.

Шығарманы қай тұрғыда талдау керектігі мұғалімнің көздеген мақсатынан туындап жатады. Тек ескеретін бір мәселе талдаудың түрін таңдап алу сол шығарманың ішкі ерекшеліктеріне тікелей қатысты болатындығында. Кезкелген шығарманы композициялық құрылымына қарай талдауға болғанымен, сюжеттік талдау тек эпикалық шығармаларға ғана жүргізіледі. Ал тақырыптарына қарай талдау көлемді шығармалармен ғана жүзеге асады. Көркем деталь арқылы қаламгердің өзекті ойын айқындау, ұстанымын тану әр текті шығармалармен жүзеге асырылады. Символ арқылы талдау да лирикалық, эпикалық шығармаларға ыңғайлы. Шығарма табиғатын еркін ашып, терең үңілуге мүмкіндік беретін талдау герменевтикалық талдау бола тұра, бүгінде бұндай талдау түрі мектепте немесе жоғары оқу орындарында кең көлемде жүргізіліп жүр деуге келмейді.

Көркем шығармаға герменевтикалық талдау оқырманды таным түсінік жағынан байытатын бірден-бір талдау түрі. «Герменевтика - (от греч. *hermeneutikos* - разъясняющий, растолковывающий) - направление в философии, основной проблемой которого является

проблема понимания. В педагогике герменевтика начинает использоваться как принцип научного исследования, требующий более осмысленного и глубокого понимания сущности воспитательного взаимодействия и разработки технологий обучения. В образовании одним из основных способов постижения истины является обучение пониманию» [1]. Бұл берілген анықтамадан көрінетіндей герменевтика педагогикалық процесте кеңінен қолданылатын бір әдіс деп танысақ, оны әдістемелік мақсатта да еркін қолдануға мүмкіндік мол екен. Герменевтикалық талдауда көркем шығарманы тудырған дәуірді терең түсінуге, көркем дүниені тудырған тұлғаның болмысын тануға, шығармадағы ойдың терең астарына бойлауға, тереңнен қазып әр құбылыстың байыбына баруға, әр қолданыстағы сөздің астарына үңілуге мүмкіндік туады. Герменевтикалық талдау жүргізуге ауыз әдебиеті үлгілерін, ежелгі дәуір әдебиеті өкілдерінің шығармаларын, хандық дәуір әдебиетінен жыраулар толғауларын, жекелеген ақын-жазушылардың шығармаларын нысан қылып алуға болады.

Жыраулар поэзиясының туып қалып-тасқан кезеңдері ХҮ-ХҮІІІ ғасырлар. Ол кезеңнің сұранысы мен әлеуметтік күйін, тілдік қолданысы мен сол тұстағы құндылықтарды білу үшін толғаулардағы жекелеген сөздердің мағынасын тануға талаптану керек болады. Жыраулар поэзиясында бүгінде мағынасын түсінуге қиындық туғызатын сөздер толып жатыр. Мысалы, «Тұсыңдағы болған нартың қорлама», *Сөз боларсың көлемге», Сындырау арқа, сырт соқпақ Шеміірлігін ноқталап»* (Шалкиіз), «*Көмбідей ару жаларға, Кірмембес ауыр қолға бас болып»* (Доспамбет) тіркестердегі ойды айқындау үшін сөздердің дербес тұрғандағы мағынасын тану қажет-ақ. Сол сөздердің тіркестегі қолданыс мақсатын білу содан кейін ғана жүзеге асырылады. Ондай сөздер көптеп кездеседі: *көбеген, нараду, мүритін, жұм-лә, салп-салтыншақ, байтақ, ұнымы, тебір т.т.*

Жыраулар поэзиясында кездесетін сөздердің мағынасын тану үшін сол тұстағы әдеби тілдің даму бағыты мен қазақ қауымына қызмет еткен тілдің сипаттарын анықтайтын тілші ғалымдардың зерттеулеріне үңілу қажеттігі туындайды [2].

Жыраулар поэзиясында кездесетін бейтаныс сөздердің төркінін түсіну үшін ғалымдар мағынаның бір ұшығын сол тұста тілге ықпал етуші араб-парсы тілдерінен қарастырса, келесі бір іздестіретін аймақ деп сол тұстағы ортақ мұра болып келген ноғайлы тілі мен әдебиетімен де байланыстырады.

Тілдік мағынаны түсіну талдаудың кіріспесі ғана. Талдау сол мағыналы сөздің қандай мақсатта қолданылғанын анықтаумен жалғасады.

Мысалы, Қазтуған жыраудың «Мадақ жырында» метафоралық қолданыста келген күрделі ұғымдар толып жатыр.

«...Ұстаса қашағанның ұзын құрығы,

Қалайылаған қасты орданың сырығы...

Буыршынның бұта шайнар азуы,

Бидайықтың көл жайқаған жалғы-зы...». «Қашағаның ұзын құрығы» деген қолданысқа қарағанда қашаған жыл-қыны ұстайтын құрықтың ұзын болатыны бір аңғарылса, сол қашаған құрыққа балап тұрған тұлғаның «қашағанды», яғни ел ішіндегі бас бұзарларды немесе жауды тырп еткізбес бір қыры танылады. «Қалайылаған қасты орданың сырығы» деген ұғымнан орданың қандай екенін танытатын маңдайына қағылған белгі сияқты елдің бет-бейнесін танытарлық бір қыры ашылады. «Батырын көріп, елін таны» деген ұғымға саяды. Буыршын —

еркек түйенің жасы, жас бура. Оның мұқалмаған тісі бұта шайнауға қаншалықты жарамды болса, сипат-талып отырған тұлғаның да неге салсаң тартынбайтын дер шағынан көрініс береді. Бидайық — торғай, үйрек сияқты көл құстарына түсетін жыртқыш құс. Толғауда *«бидайықтың көл жайқаған жалғызы»* деп беріледі. Жыртқыш құстардың екі балапанының ең мықтысы ғана аман қалатыны, өз ұяласын әлдісі жойып, ата-анасы тасыған жемді үлессіз жеп жетілетіні болады. Ендеше *«жалғызы»* қолданысы да белгілі бір семантикада берілген. Ал *«көл жайқаған»* тіркесі көлді аласапыран, астан-кестен еткен құс мінезін білдіреді, сол арқылы сипатталған тұлғаның бір қырын танытады. Бұндай тіркестер жырау поэзиясында көптеп кездеседі.

Асан Қайғы толғауында *«Ойыл көздің жасы еді»* деп келеді. Осы толғаудың өн бойына өзек болатын ой да осы тіркестерге байланып тұрғандай. Толғаудың тақырыбы да айтар өзекті ойы да елге құт мекен болған Ойыл, Еділ, Жайық туралы. Асыл ұяны қимаған елдің мұң-зары, құтты мекенді аңсау, жаңа қонысқа бағдар жасау. Ойыл — көз қарашығындай сақтар асыл мекен. Еңірей жылаған елдің көз жасы. Ендеше бір тіркестің арқалаған жүгі соншалықты ауыр әрі терең де астарлы.

Қазтуған жырауда да осы сипаттас тіркестер ұшырасады. *«Алаң да алаң, алаң жұрт»* толғауындағы *«Қайран менің Еділім»* тіркесі әр тармақ бойы ерекше екпін түсіріліп айтылатын синтаксистік қайталауда тұрған *«жұрт»* сөзі мен *«жер»* сөзінің барлық жүгін, осы толғаудағы өзекті ойды ең соңында өзіне аударып алып тұрғандай.

Доспамбет жыраудың *«Алғаным Әли ағаның қызы еді»* деп басталатын толғауында *«маңдайы күнге тимеген», «желге шашын үрмеген», «серпіліп адам бетін көрмеген»* *«Қосақай, Қосай, Ер Досай»* сынды балаларының ардақты анасы сүйген жарының *«қалай белін шешкені»* де түсіндіруді қажет етеді. *«Ер Төстік»* ертегісінде Кенжекейдің сүйген жарын алыс та қауіпті сапарға шығарып салып тұрып, белін таңатыны, ол белдікті *«Ер Төстік не өлгенде шешіл, не аман-есен келгенде шешіл»* деп серт қылатыны бар. Олай болса, жарын соғысқа аттандырған сүйген жар *«жанын шүберекке түюге»,* тілек тілеп, амандыққа бел бууға серт қылғаны ғой. Бұл да адалдық пен амандықтың тілекшісі сипатты бір ишара болып танылады. Өзі қан майданда жүрген жауынгер жырау Доспамбет *«жағдайсыз жаман қалып бара жатқандағы»* жағдайын айта отырып, үйдегі жарының мұңын сезінеді, *«қалай да белін шешті екен!..»* деп уайым жейді. Жыраулар поэзиясы үшін бұндай нәзік көрініс пен сезімдерді жеткізу сирек құбылыс. Осы күнгі тілімізде қолданылып жүрген бір іске бет бұру, орындауға, атқаруға шешім қабылдау ұғымдарында қолданылып жүрген *«бел буу»* тұрақты біркесі біз түсіндіріп отырған дәстүр мен ишарадан туындауы да ғажап емес.

«Сере, сере, сере қар,

Асты кілең, үсті мұз,

Күн-түн қатса жібімес,

Мен көлікке қосымды артқанмын» дегенде де сере сөзі көпшілік қауымға түсінікті деуге келмейді. Соғымның қазысын қазақта төрт еліден кейінгі өлшемде *«сере шығыпты»* дейді. Сонда сере — бас бармақ пен сұқ саусақты кере өлшегенде көрінетін ұзындық өлшемі. Бұл сөзді қайталай айту арқылы Доспамбет жырау қабат-қабат қар жастанып, мұз кешкен жорықтарынан көрініс береді. Бұл ой келесі толғауында да айқын көрінеді:

Ағарып атқан таңдай деп,

Шолпанды шыққан күндей деп,

Май қаңбақта агалардың аты

жусап жатыр деп,

Ақ шаңдақты құрып қойған

шатыр деп,

Жазыда көп-ақ жортқан екенбіз

Арғымақтың талдай мойнын талдырып,

Үйде қалған арудың

Ал иіндігін аударып.

Шалкиіз толғауларының тақырып-тары әралуан болып келеді. Көркемдік тәсілі жағынан да жырау толғауларының бағасы жоғары. Шалкиіз «Би Темірге бірінші толғауында»:

Аспанды бұлт құрсайды —

Күн жауарға ұқсайды,

Көлдеге қулар шулайды —

Көкшіліден ол айуан

Соққы жегенге ұқсайды,

Көп ішінде бір жалғыз

Көп мұңайып жылайды —

Күйбеңдескен көп жаман

Сөзі тигенге ұқсайды.., деп толғайды. Параллелизм тәсілімен береліп отырған жалғыздық сарыны. Көп ішінде жалғыздыққа қамап отырған *күйбеңдескен көп жаманның* сөзі. Толғаудағы күйбең сөзінің мағынасы да әдеттегіден өзгеше. Күйбеңдеу, күйбең тірлік ұсақтықты білдіреді. «Күйбең-дескен көп жаманның» әрекеті де соншалықты ұсақ, жымысқы.

Туырлықсыз қара үйге

Ту байламақ не керек!

Туганы жоқ жалғызға

Көп ішінде суырылып,

Жауға шаппақ не керек!

Бұл талғауда да «*туырлықсыз қара үй*» тіркесі өзекті ойға қызмет етіп тұр. Керегенің сыртынын жабылатын кигіз, туырлық, болмаса үйдің жылу сақтамас, аңғал-саңғал болғаны ғой. Оның үстіне қара үй болса тіпті де кішкентай, жұпыны болғаны. Қазақта үйдің кереге-қанатына

байланысты шаруашылыққа тігілетін көлемі шағын қара үйден бастап, он екі, он сегіз қанат ақ ордаға дейінгі атаулары бар. *Қара үй* тіркесі осы ерекшеліктерге қатысты қолданыс тапқан. Ту байлау тіркесі де мағыналық жағынан кең түсіндіруді керек етеді. Осы айтылғандар сияқты герменев-тикалық талдауды керек ететін сөздер мен тіркестер, мағыналар көптеп кездеседі.

Қорыта айтқанда көркем шығарманы талдап, тану үлкен дайындықты керек етеді. Бұл әдетте мұғалім басшы-лығымен жүзеге асырылатын процесс. Шығарманы жете түсінгенде ғана одан белгілі бір дәрежеде эмоциялық әсер алу мүмкіндігі туады. Шығармадан оқылатын өмір сабақтары да мазмұнды, мағыналы болып, оқырман көңіліне берік орнайды, өмір тәжірибесіне жарамды «құрал» бола алады.

Әдебиеттер

1. Коджаспирова Г.М., Коджаспирова А.Ю. Педагогический словарь. -М.: Академа, 2005.
2. Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. –Алматы: Арыс, 2004.
3. Бес ғасыр жырлайды. –Алматы: Жазушы, 1989.